

המרות דת והתאסלמות בימי-הביניים: מה בין יהודים לנוצרים?

נחמיה לבציון

פתח דבר

גייתי לנושא הנדון נגזרת מעבודותי הקודמות. שעיקרן עיונים השוואתיים בתהליכי התאסלמות.¹ מכאן ההכללות והמעברים החדים בין אזורים ותקופות היסטוריות. עיקר הדברים המובאים כאן נאמרו בהרצאה בכינוס על המרות דת והתאסלמות. שזומן במכון בן-צבי, והם מובאים לדפוס כמעט ללא הפניות למקורות ולספרות המחקר. אך בהכנת המאמר יכולתי להעשיר את העיון ההשוואתי לא רק מן המאמרים המופיעים בחוברת זו, אלא גם מספר חדש, ובו הרצאות שנישאו בכינוס על קהילות נוצריות בארצות האסלאם.²

א. בראשית האסלאם: הימנעות מכפיית הדת

בראשית שלטונם נמנעו הכובשים הערבים מלחץ על האוכלוסיה המקומית. ברוב התקופה האומיית, להוציא את ימי שלטונו של עמר אבן עבד אלעזיז (717-720), כמעט לא היו יוזמות לאסלם את התושבים בארצות הכבושות. מי שהתאסלמו באותה תקופה עשו זאת, בדרך-כלל, מרצונם, משיקולים תועלתניים, כדי להשיג הקלה ממיסים או להתקדם בתפקידי מינהל. על-ידי חציית הגבול הדתי, ניסו אלה להשתחרר ממעמד נחות של בני חסות ולהיות מזהוים בדתם עם השליטים. המרות דת אלה היו על בסיס אינדיבידואלי, ואין בהן כדי להסביר שינוי דתי אצל הרבים שהיו למוסלמים. הגורם העיקרי לתהליך ההתאסלמות בתקופה המוקדמת היו המגעים החברתיים והתרבותיים בין המוסלמים לאוכלוסיה המקומית. מעורבות חברתית וטמיעה תרבותית-לשונית של המקומיים סללו את דרכם לאסלאם.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: לבציון, איסלום.

2 ראה: גרברס וביכאזי.

עדות מעניינת לתהליך כזה מצויה בחיבור תיאולוגי שנכתב בערבית בידי איש-דת יווני אורתודוקסי במאה התשיעית, אשר דבריו מכוונים לנוצרים שהיו לדוברי ערבית. המחבר מוכיח אותם על שאמונתם הנוצרית נטשטשה, ומתוך התבטלות בפני המוסלמים הם נמנעים מלהצהיר על השילוש ומדגישים רק את אחדות האל, יסוד שהוא משותף גם לאסלאם.³

באותה תקופה, במאה התשיעית, התרבו הויכוחים הדתיים בין נוצרים למוסלמים. מטיעוני הצדדים עולה, כי המוסלמים ביקשו לטשטש את ההבדלים בין הדתות, ובכך לקרב נוצרים לאסלאם; ואילו אנשי-הדת הנוצרים ביקשו להדגיש את ההבדלים ואת המרחק שבין נצרות לאסלאם כדי לחזק את הנוצרים באמונתם ולהעמיק בכך את התהום שעליה צריך לעבור מי שמתאסלם.⁴

הידיעות על ויכוחים דתיים בין יהודים למוסלמים הן בעיקר מתקופות מאוחרות יותר.⁵ גם ויכוחים אלה היו מכוונים לעיתים להביא יהודים להכיר באמיתות האסלאם,⁶ אך שרה סטרומזה טוענת, כי מעטים המקרים של התאסלמות יהודים מתוך משיכה רוחנית לדת האסלאם.⁷ יהודים שהתאסלמו עשו זאת בדרך-כלל מתוך פחד או ביקוש תועלת.

בין הגורמים לירידה במספר הלא-מוסלמים לאחר כיבושו של אזור היתה הגירה. עם כיבוש ארץ-ישראל וסוריה בידי הערבים עזבו רבים מן הנוצרים דוברי היוונית והיגרו לאסיה הקטנה ולקפריסין. כך היה גם בצפון-אפריקה: לאחר הכיבוש הערבי היגרו ממנה נוצרים דוברי לאטינית לסיציליה ולספרד.⁸ בשני המקרים היו המהגרים מקרב העילית המשכלת והמנהיגות הכנסייתית והקהילתית. ובשני המקרים נשאר בארץ מושבם הנוצרים האוטוכטוניים, שהיו קשורים לאדמתם ונגזר עליהם לחיות תחת שלטון האסלאם ולעבור תהליך ממושך של שחיקה והתאסלמות.

מרתק הוא סיפורם של הנוצרים המקומיים, המונופיזיטים מן הכנסייה היעקוביטית, בארץ-ישראל ובסוריה. בתקופת השלטון הביזאנטי הם נרדפו על-ידי הכנסייה היוונית והשלטון, לכן ראו המונופיזיטים בכיבוש המוסלמי גאולה ממצוקותיהם. הכובשים אף נטו אליהם חסד, ובתחילה העדיפו אותם על פני בני הכנסייה האורתודוקסית היוונית, בת בריתה של ביזאנטיון. וכך, מיד עקב הכיבוש, גברה הלכידות בקהילה המונופיזיטית, אשר הפעילה לחצים חברתיים שעצרו מגמות להינתק ולהתאסלם.

אבל ברבות הימים, מעצם החיים תחת שלטון כיבוש, המדגיש את סמלי העליונות

3 ראה: גרפית.

4 ראה: הדאד.

5 ראה: המאמר של חוה לצרוסיפה בחוברת זו.

6 ראה: המאמר של יוסף סדן בחוברת זו.

7 ראה: המאמר של שרה סטרומזה בחוברת זו.

8 על ההגירה מארץ-ישראל ומסוריה — ראה: לבציון, המרות. מצפון-אפריקה — ראה: טלבי.

של האסלאם, החל תהליך ממושך של שחיקה. בהיירארכיה הדתית של הכנסייה היעקוביתית היו סכסוכים, אינטריגות ומאבקים על המשרות. מעורבות השלטונות במינוי למשרות הבכירות בכנסייה הביאה לתחרות במתן שלמונים, וכדי להשיג את הכסף שלחו ידם לקופת הכנסייה. לכך יש להוסיף עוד מקרי שוד של כנסיות על-ידי בדווים, שנטלו מהן אוצרות זהב, או אף מקרים שהשלטון עצמו הפקיע והחרים מאוצרות הכנסייה. חלה דמוראליזאציה בקרב הכהונה, שהביאה לירידה ברמת המנהיגות הדתית וביכולתה לקיים את ההדקים החברתיים. לדולל אוצרות הכנסייה הקטין את האפשרויות לקיים שרותים קהילתיים בקרב הנוצרים, וחל פיחות בדאגה לעניים ולנצרכים לסעד הקהילה. כיוון שבאותו זמן בנתה המדינה המוסלמית את השרותים הקהילתיים שלה, היה באלה כדי למשוך את הנוקמים לסעד שלא מצאווה בקהילה הנוצרית.

בקרב היהודים לא חל תהליך דומה, שכן לא חל פיחות משמעותי ברמת המנהיגות הקהילתית, שהמשיכה לקיים את הנהגתה והשפעתה. בעיות מצוקה המשיכו היהודים לקיים גם את שרותיהם הקהילתיים, משום שהיה הבדל חשוב נוסף בין נוצרים ליהודים. הנכסים הכלכליים של הנוצרים היו אצורים בכנסיות והיה אפשר לשים עליהם יד (בני בליעל מן הכנסייה, שודדים או שלטון עושק). היהודים, לעומת זאת, מימנו את שרותי הקהילה שלהם לא מאוצרות גנוזים אלא מתרומות של נדבנים, שהתחדשו מדי פעם, בלי שהיה אפשר לשים יד על מקורותיהן. אפילו בתקופות מצוקה, כאשר עשירים ירדו מנכסיהם והתרומות פחתו לזמן-מה, חלה התאוששות כאשר התחדשה הפעילות הכלכלית. הארגון הקהילתי של היהודים לא חלה בו אפוא אותה התדרדרות בדומה לזו שאירעה בקהילה הנוצרית, וזה תרם להאטה של תהליך ההתאסלמות.

הגירה, טמיעה תרבותית-לשונית, פיתויים תועלתיים, שאיפה להזדהות עם השליטים וכיוצא באלה תרמו לתהליך ההתאסלמות בארצות שתחת שלטון האסלאם, שחקו את הקהילות הלא-מוסלמיות והביאו לגידול הדרגתי בשיעור המוסלמים, שהגיע במאה ה-10 או ה-11 עד למחצית האוכלוסייה.

ב. ימי הביניים המאוחרים: אכיפת האפלות על נוצרים ויהודים

מאות אלה מציינות מפנה בתולדות האסלאם, עם תום 'התקופה הקלאסית', תקופת הגדולה של הח'ליפות, וראשיתם של 'ימי הביניים המאוחרים'. בכך גם נפתח שלב שני בתהליך ההתאסלמות, שבו היה משקל רב יותר ללחץ ולכפייה.

מעמד החוקי של הנוצרים והיהודים במדינה המוסלמית מוסדר על-ידי תקנות 'ברית עמר', הקובעות להם כללי התנהגות ומטילות עליהם מגבלות, תמורת חסות הניתנת להם וכן הזכות לקיים את דתם. גם אם תקנות אלה היו תקפות להלכה, הרי

נמנעו השליטים מאכיפתן, שכן נזקקו לשרותיהם של נוצרים ושל יהודים במינהל ובכך לא קיימו את הכלל שאין לתת שררה בידי לא-מוסלמים על מוסלמים.

1. התחזקות השפעת אנשי-הדת המוסלמיים

לראשונה יצאה גזרה לאכיפת התקנות המפלגות לרעה נוצרים ויהודים בימי הח'ליפה העבאסי אלמתוכל (שלט 847-861). ברקע היה נצחונם של 'אהל אלחדית', שייצגו מגמה אורתודוקסית מחמירה והתחזקות מעמד העולמא. תהליך זה קיבל תנופה במזרח העולם המוסלמי עם עליית שושלות תורכיות, שייצגו שלטון של עליתות צבאיות, זרות ומנוכרות לאוכלוסיה המקומית מבחינה אתנית ותרבותית. דת האסלאם היתה הנושא היחיד שקשר שליטים אלה לנתיניהם, והעולמא הם שמימשו קשר זה. השליטים שאפו לקבל לגיטימציה לשלטונם בכך שהדגישו את תפקידם כמגיני האסלאם מפני אויבים מן החוץ (צלבנים ומונגולים) וכתומכים במוסדות האסלאם. הם הקימו מסגדים, מדארס וח'ואנק, וכן העמידו אוקאף כדי לקיים מוסדות אלה.

הגידול בהשפעת העולמא נוטרל במידה לא קטנה משום שגדלה גם התלות שלהם בשלטון. וכך, ברוב הנושאים נטו העולמא להשלים עם דרכי השלטון ולא הקפידו על קיומה ויישומה של השריעה. אך ביחס אל הלא-מוסלמים, יותר מאשר בכל נושא אחר, יכלו העולמא לממש את כוחם. בנושא זה הם הופיעו כנציגי הציבור. אכן ככל שגדל שיעור המוסלמים באוכלוסיה ועבר את קו החצי, ככל הנראה במאה ה-10, התרחב הבסיס הציבורי של העולמא. הם נתנו ביטוי ללחץ הציבורי לצמצם את תחומי הפעילות של הלא-מוסלמים, בעיקר על-ידי סילוקם משרות במינהל ובשלטון. עולמא, בוגרי מדארס, השתלבו בבירוקרטיה, ואילו ירידת המסחר בתקופה זו הפנתה גם מבני המעמד הבינוני לשרות הממשלה. בכך גדלה התחרות מצד מוסלמים על אותן משרות הממשל שהחזיקו בהן נוצרים ויהודים.

השליטים נטו מפעם לפעם להיכנע לתביעות העולמא, שנתמכו על-ידי לחץ ציבורי, ולהקפיד על כללי השריעה בקביעת היחס אל הלא-מוסלמים. ביטוי מובהק לתופעה זו ניתן במצרים ובסוריה בתקופה הממלוכית. במחצית השנייה של המאה ה-13 ובמחצית הראשונה של המאה ה-14 אנו עדים לתופעות חוזרות ונשנות של שליטים, אשר בלחץ העולמא, ותכופות שלא מרצונם, הוציאו צווים הכופים את התקנות המפלגות לא-מוסלמים, בעיקר סילוקם מן המינהל הציבורי. אמנם הצורך לשוב ולחדש צווים אלה מעיד, כי בשוך הסערה שבו נוצרים ויהודים למלא תפקידים במינהל, אך לשכיחות האירועים היתה השפעה מצטברת.

בזמנים של עליית המתח הדתי, עקב גידול מחזורי בהשפעת העולמא על השליטים, היו גם רדיפות ופרעות, ובכלל זה הרס כנסיות ובתי-כנסת ופגיעה ברכוש ובנפש. בזמנים אלה רבים התאסלמו. במאות ה-13-14, תחת שלטון הממלוכים,

חלה שחיקה של ממש במספר הנוצרים במצרים ובסוריה, עד קרוב לשיעורם באוכלוסייה היום.

הפעלת השפעה על השליטים וגיוס לחץ של הציבור כדי לפגוע בלא-מוסלמים היו מסימני ההכר של מגמות ראדיקאליות באסלאם. בלחץ על השליטים, שיפגעו בנוצרים וביהודים, הגדילו לעשות עולמא ראדיקאליים כמו אבן תיימיה (מת 1328). אבל כאשר השלטון עצמו היה בעל מגמה דתית ראדיקאלית, כמו השליטים המְנַחֵדִים, היו הגזרות והשמד חריפים, עקביים ומתמשכים יותר מאשר בתנאים שבהם שלטון חילוני — שהוא פראגמאטי בגישתו — פעל תחת לחצם של עולמא ראדיקאליים.

2. אנוסים נוצרים ואנוסים יהודים

לחצים, רדיפות — ועוד יותר מכך גזרות שמד — הביאו להתאסלמות של רבים, ללא שכנוע פנימי, אשר בקרב היהודים הביטוי לכך היה המרת דת אך למראית עין — אניסות. מנחם בן-ששון עומד על תופעה זו בקרב יהודי מארוקו בתקופת המנחדון.⁹ כיוון שהשלטון לא נתן אמון בכנות המרת הדת של היהודים, הוא נהג כלפיהם בחשדנות; אסר להתחתן בהם וכפה עליהם לבוש מיוחד.

תופעה דומה היתה במצרים במאה ה-14, כאשר קופטים שהתאסלמו מתוך לחץ לא התקבלו לחברה המוסלמית והמשיכו לקיים קשר עם בני משפחותיהם. היו עדויות שהם המשיכו במסותרים לאכול חזיר, לשתות יין ולהחזיק בצלבים. ניתן להם הכינוי 'מְסַלְמָאנִי' (ברבים: מאסלמה), שדבק לעיתים בצאצאיהם כמה דורות אחריהם.¹⁰

אולם מתוך ההשוואה הזו בין נוצרים ליהודים עולה גם ההבדל ביניהם. אף שקליטת הקופטים המתאסלמים בקהילה המוסלמית היתה קשה וממושכת, סופם שהיו למוסלמים גמורים. לעומת זאת יהודים שנאנסו שמרו על זהותם ועם חלוף הגזרות שבו ליהדותם. כך היה בימי המוחדון וכך גם בפרס. זאת כיוון שהיהודים שמרו על לכידות קהילתית, גם אם בודדים מהם נותקו מן הקהילה ותהליך התאסלמותם נמשך והושלם.

גזרות המנחדון פגעו קשה ביהודים אך על הנוצרים בצפון-אפריקה הן הביאו קץ. נוצרים סירבו להתאסלם, ולו למראית עין. הם דבקו באמונתם; היו שהיגרו לספרד והיו שקידשו את דתם במוותם.¹¹ מכל מקום מן המאה ה-12 ואילך אין עוד בצפון-אפריקה קהילות נוצריות מקומיות, אלא נוצרים שהיו סוחרים אירופיים. מכאן שהמונח ד'מי בצפון-אפריקה (אשר באזורים אחרים מציין נוצרים ויהודים) יתייחס מאז ליהודים בלבד.

9 ראה: המאמר של מנחם בן-ששון בחוברת זו.

10 ראה: ליטל. 11 ראה על כך: במאמר של מ' בן-ששון בחוברת זו.

ג. בין יהודים לנוצרים

הנצרות שלטה בצפון-אפריקה לפני הכיבוש הערבי, והעלמותן המוחלטת של קהילות נוצריות מקומיות מעלה את השאלה: מה בין נוצרים ליהודים? לשון אחרת, מדוע היתה השחיקה, דרך התאסלמות, חריפה בין הנוצרים במידה רבה יותר מאשר אצל היהודים, אף שגם ביניהם היו מקרים של התאסלמות.

נאמר כבר, כי חלק מן הנוצרים בצפון-אפריקה היגרו אל הארצות שמצפון לים התיכון, אך אין ספק כי הרוב, אותם פְּרָפְרִים שהתנצרו, נשארו בארץ. ריכוזי הנוצרים היו בעיקר ברצועת החוף של צפון-אפריקה, אשר תמיד הושפעה יותר מן התרבות של שלטון אימפריאלי. תחת שלטון רומא וביזאנטיון עברה רצועת החוף תהליך של לאטיניזציה ושל התנצרות, ואותו אזור לאחר הכיבוש הערבי היה המוקד העיקרי של ההתאסלמות. שם התנחלו הערבים, שם קמו הערים, שם הורגשה השפעת השלטון הערבי ושם דוכא כמהירות כל ניסיון למרד. כל זאת, יותר מאשר באזורים הפנימיים של צפון-אפריקה, האזורים הברברים השבטיים, שבהם היה תהליך התאסלמות איטי יותר. כיוון שיהודים, יותר מנוצרים, הקימו קהילות רבות באזורים השבטיים הברברים, סייע הדבר להישרדותם. גם בתקופות של גזרות שמד, כמו בימי המנחדון, פגיעת הפורענות היתה קשה סמוך למרכזי השלטון והורגשה פחות באזורים שבטיים. אכן מאזורים אלה גם החל תהליך שיקומן של קהילות ישראל. הגזרות חלו על נוצרים ויהודים, ואף פגעו באלה ובאלה, אך הלחץ על הנוצרים היה תכופות כבד יותר. נוצרים שנשארו במשרות מינהל נהגו ביתר יהירות ופומביות. במצרים נהגו הקופטים להתגאות בעושרם, היו יוצאים לכושים בגדים הדורים, רכובים על סוסים ועבדים רצים לפניהם. על-כן גם שנאת ההמון המוסלמי אליהם היתה קשה יותר.

על תקופה מוקדמת יותר, ימי גזרות אלחאכם הפאטמי, נאמר שהמתאסלמים היו מרובים בעיקר בין הפקידים וגובי המס הנוצרים, שעליהם הופעל הלחץ. במשך ימים אחדים לא נראה נוצרי ברחוב. אולם, מוסיף המקור, רוב היהודים דבקו בדתם ורק מעטים מהם התאסלמו. היהודים נזהרו יותר לקיים את תנאי 'ברית עמר', כפי שאומר נוסע אחד: 'טבע היהודים בארץ ישמעאל להראות עצמם עניים והולכים כדלים ונבזים וכפופי קומה לפני הישמעאלים'.¹²

אבל כאשר יהודים שעלו לגדולה נהגו ביד רמה עוררו גם הם שנאה, קנאה ופרעות. כך היה בשנת 1066 בגראנאדה, כאשר המון מוסת תקף ורצח את יוסף בן שמואל הנגיד ונתן ביטוי לתסכולו על כך ששמואל הנגיד ובנו התנשאו וכי משוררים מוסלמים היו צריכים לשיר להם שירי שבת. דומה לכך היה גורלו של היהודי הארון בצפון-אפריקה, כ-400 שנה מאוחר יותר, אשר הסולטאן המריני האחרון עבד אל-חק

גידלו להיות זויר, המוציא והמביא. המון מוסת הרג את הארון וגם את הסולטאן והמשיך בפרעות ביהודי פאס וערים אחרות.

אנו שבים לתקופות מוקדמות יותר, כאשר סמוך לכיבוש הערבי לא מיהרו הנוצרים להשלים עם גורלם לחיות לאורך ימים תחת שלטון מוסלמי. במצרים התחתית פרצו מרידות של קופטים, שהאחרונה בהן היתה ב־832. השלטון הערבי דיכא מרידות אלה ביד קשה. הכמורה שהנהיגה את המרידות נפגעה וקהילות נוצריות שלמות נהרסו. אל־מקריזי טוען, כי אחרי המרידה של שנת 832 רוב הכפרים באזור הדלתה היו למוסלמים וכי אף פעם לא התאסלמו כל כך הרבה אנשים בבת אחת. התאסלמות זו, יש לציין, לא היתה פרי כפייה אלא תוצאה של התפוררות הקהילות הקופטיות.

גם בספרד היו במאה ה־9 מרידות, שבהן נטלו חלק מולדון (נוצרים שהתאסלמו) ומוזארכ (שנשארו נוצרים) ועוררו תנועות אי־דנטיות. דיכוי מרידות אלה לווה בטבח, בהגירה ובהתאסלמות, והביא לדלדול האוכלוסיה הנוצרית. היו בספרד נוצרים קנאים אשר במקום למרוד התריסו נגד האסלאם ועוררו תנועת מארטירים, בהם כמרים ונוצרים, שקיללו את מוחמד ברבים, הוצאו להורג ונעשו קדושים לנצרות. כל אלה עוררו מתח פוליטי־דתי בין מוסלמים לנוצרים. המוסלמים התייחסו בחשדנות רבה כלפי הנוצרים, והיו בין הנוצרים שרצו להחליף מלחץ החשדנות וקיבלו עליהם את האסלאם. יהודים, לעומת זאת, שיתפו פעולה עם השלטון המוסלמי בספרד.

שליטים נוצרים, מימי ביזאנטיון עד מדינות אירופה בעת החדשה, ניסו מפעם לפעם להקל על התושבים הנוצרים של מדינות מוסלמיות ולהגן עליהם מפני עריצות השלטון. ואילו על היהודים לא היה מי שיגן מפני עריצות ורדיפות. אבל לכן היהודים גם לא נחשדו, כמו הנוצרים, כבני ברית של אויבי המוסלמים. מכאן שבתקופות של מתח בין המוסלמים לאויביהם הנוצרים (כמו במאה ה־10, כאשר התפשטה ביזאנטיון בסוריה, או בעת המאבק נגד הצלבנים) גאתה האיבה נגד הנוצרים, שבאה לביטוי בפרעות, בלחץ ובגל נוסף של התאסלמות.

בקרב הנוצרים גם היתה ציפייה לגאולה מן השלטון המוסלמי, שיכלה לבוא לא רק מידי בני דתם אלא גם מן המונגולים. בעת הפלישה המונגולית במאה ה־13, גילו הנוצרים בסוריה אהדה למונגולים ושמחה לאידם של המוסלמים, ואילו המונגולים מינו נוצרי לנציב סוריה. אולם כאשר נכלמו המונגולים וחזר השלטון המוסלמי הוא נקם במשפטי הפעולה הנוצרים.

שחיקת הקהילות של הנוצרים המקומיים היתה בלתי הפיכה. ייתכן כי גם קהילות ישראל בצפון־אפריקה, במצרים ובסוריה היו מתדלדלות עד למצב שבו לא היתה צפויה להן תקומה. שיקומן של קהילות יהודיות אלה היה במידה רבה הודות לעירוי הדם של גולי ספרד. כך קשור גורלן של קהילות ישראל אלה באלה, וחורבנה של גלות אחת עשה לשיקומן של גלויות אחרות.

הפניות ביבליוגרפיות

- אשתור
 א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה בתקופה הממלוכית,
 כרך א, ירושלים 1944.
- גרורס וביכאזי
 M. Gervers and R.J. Bikhazi (eds.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, 8th to 18th Centuries*, Toronto 1990.
- גריפית
 S.H. Griffith, 'The First Summa Theologiae in Arabic: Christian Kalam in Ninth-Century Palestine', In Gervers and Bikhazi (*op. cit.*), pp. 15-32.
- חדאד
 W.Z. Haddad, 'Continuity and Change in religious adherence: 9th century Baghdad', in Gervers and Bikhazi (*op. cit.*), pp. 33-54.
- טלבי
 M. Talbi, 'Le Christianism maghrebin: de la conquête musulmane à sa disposition', in Gervers and Bikhazi (*op. cit.*), pp. 313-351.
- לכציון, אסלום
 N. Levtzion, 'Toward a Comparative Study of Islamization', in *Conversion to Islam*, New York 1979, pp. 1-23.
- לכציון, המרות
 —, 'Conversion to Islam in Syria and Palestine and the Survival of Christian Communities', in Gervers and Bikhazi, pp. 289-312.
- ליטל
 D.P. Little, 'Coptic converts to Islam during Bahri Mamluk period', in Gervers and Bikhazi (*op. cit.*), pp. 263-288.

